

A NYUGHATATLAN KÍSÉRTET 1989 UTÁN

SZALAI MIKLÓS

G. M. Tamás:

Kommunismus nach 1989

Beiträge zu Klassentheorie, Realsozialismus,

Osteuropa

Herausgegeben und übersetzt von Georg Wallner

Mandelbaum, Wien, 2015. 252 oldal, 19.90 €

(kritik & utopie)

Minqi Li kínai közgazdász amolyan „chicagói fiú”, kőkemény neoliberális volt. Ott mentelt 1989-ben a Tienanmen téren a lázadó fiatalok között; be is csukták érte. A börtönben kezdett Marxot és Maót olvasni, olvasmányélményei meg a kínai piacgazdaságról szerzett tapasztalatai hatására megtért a marxizmushoz, s olyan marxista lett, hogy végül el kellett hagynia a „kommunista” Kínát. Jelenleg Amerikában, a Utahi Egyetemen oktatja a marxista közgazdaságtant – s úgy véli: a XXI. században nincs alternatívája... a szocializmusnak.¹

Tamás Gáspár Miklós, a magyar filozófus Ceausescu és Kádár rendszerének bátor kritikusa és üldözöttje volt. A rendszerváltáskor írt egy esszét *Búcsú a baloldaltól* címmel, amelyben azt elemezte és kritizálta, milyen súlyos szocialista ideológiai poggyászt cipel magával valamennyi demokratikus magyar politikai erő és gondolkodó.² Később konzervatív oldalról bírálta a kialakuló neoliberális ideológiai konszenzust. Azután elkezdte újraolvasni Marxot, több cikkében nyilvánosan marxistának vallotta magát, most pedig írásait a provokatív *Kommunismus nach 1989* címmel adta közre.

Pedig ritkán volt olyan egyértelmű minden, mint 1989–1991-ben. Minden gondolkodó ember egyetértett abban, hogy a parlamentáris demokrácia jobb és humánusabb politikai, a tőkés piacgazdaság pedig sokkal hatékonyabb gazdasági rendszer a pártállami diktatúránál és az államszocialista tervgazdaság-

nál; s hogy a liberalizmus legyőzte a kommunizmust. Francis Fukuyama megírta: ezzel vége a történelemnek. Most meg...

Természetesen volt már olyan a történelemben, hogy egy bukott eszmerendszer feltámadt. 1815-ben a francia forradalom eszméi halottnak tűntek; 1870-re nem maradt európai ország (a cári Oroszországot kivéve, bár a jobbágyokat még ott is felszabadították...), amelynek társadalmi és politikai rendszerét ne alakították volna át alapvetően ezek az eszmék. Az azonban, hogy egy értelmiségi, aki egy eszme bátor kritikusa volt, majd annak bukása után lelkes zászlóvivőjévé vedlik át – és pedig nyilvánvalóan *nem* érdekből, nem opportunizmusból –, tudomásom szerint páratlan történelmi jelenség.

Olcsó, vulgáris eljárás lenne mindezt *egyszerűen* az 1989 utáni állapotokban való csalódással magyarázni. Bizonyára Minqi Li és Tamás Gáspár Miklós kiábrándult a kapitalizálódó Kína, illetve a kapitalizálódó Magyarország közállapotaiból – de nem hiszem, hogy bármelyikük is olyan naiv lett volna korábban, hogy azt higgye: a *de facto*, illetve *de jure* rendszerváltás egy csapásra a holland vagy a svéd kapitalizmusból ismert jólétet és szabadságot hozza el Kínában – vagy akár Magyarországon.

Az ember tehát kénytelen arra gondolni, hogy több volt rendszerkritikus, antikommunista értelmiséginek a marxizmushoz való megtérését az magyarázza, hogy Marx Károly *tényleg* gondolt valami nagyon mélyet, igazat és maradandót a modern társadalomról. Valamit, ami – ha nem is valóságos politikai erőként, de legalább – Raymond Aron kifejezésével – az értelmiség ópiumaként, úgy tűnik, átvészelté mind a Marxra hivatkozó politikai rendszerek teljes csődjét, mind a marxista tételek *mainstream* társadalomtudományi megcáfolását. De vajon mi lehet az a valami? Van a marxizmusnak valamilyen racionális magva?

Népszerű válasz erre a kérdésre az, hogy Marx és a marxisták a történelmi jelenségeket, az eszmék, az intézmények, az egyes személyiségek történelmi szerepét a mindenkori gazdasági-társadalmi konfliktusokból kiindulva elemezték. Marxnak *biztosan* igaza volt abban, hogy mindenfajta komolyan vehető társadalomtudományi elemzésnek abból kell kiindulnia, hogy a társadalmi képződményeket elsősorban nem önmagukról kialakított tudatuk, ideológiájuk manifeszt tartalmából, hanem a kialakulásukat magyarázó társadalmi folyamatokból kiindulva kell megértenünk.³ Csak az a baj, hogy ebben olyan nyil-

1 ■ Minqi Li: The 21st Century: Is There an Alternative (to Socialism)? *Science and Society*, 2013. 1. szám

2 ■ Tamás Gáspár Miklós: Búcsú a baloldaltól. *Beszélő*, 1989. 26. szám.

3 ■ „Vizsgálatom abba az eredménybe torkolt, hogy a jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel, a →

vánvalóan igaza volt, hogy ezzel az elvvel éppen ezért senki sem vitatkozik már, lévén az ma már a társadalomtudományos szemlélet része, amely nem határoz meg semmiféle specifikusan „marxista” álláspontot.

Az elmélet egyik mai – egyébként tehetséges, elkötelezett és a marxizmusnak jövőt jósoló – képviselője meg odáig jutott, áttekintve az analitikus marxizmusnak a marxizmus, illetve egyes elemei racionális rekonstrukciójára tett próbálkozásait, hogy deklarálta: az a marxista, aki kívánatos jövőnek, megvalósítandó politikai programnak tekinti a kommunizmust.⁴ Nem lennének meglepve, ha a temetőőrök e sorok napvilágra kerülése után forgolódás zajait észlelték volna a Highgate Cemetery egyik sírjában: Marx ugyanis épp azzal különítette el önmagát az összes többi kommunistától, hogy a kommunizmust *nem* kívánatos célnak vagy eszménynek, hanem a jelenben megvalósuló mozgalomnak, illetve a jelen fejlődési tendenciái szükségszerű végeredményének tekintette.⁵ Marcus Roberts, az analitikus marxizmus kiváló kritikus szarkasztikusan megjegyezte eme öndefinícióval kapcsolatban: *Ki* nem tekinti elvileg kívánatos célnak a – marxi értelemben vett – kommunizmust?⁶

Tamás Gáspár Miklós azonban nem próbálkozik ilyen – nehezen védhető – megoldási kísérletekkel a marxizmus védelmében... Kifejezetten kijelenti, hogy a marxizmus nem lehet, de nem is szabad, hogy pusztán utópia, „társadalmi program” legyen,⁷ és mélyen lenézi azokat, akik nem látnak mást Marxban, mint azt a banalitást (ami persze csak *Marx óta* banalitás), hogy a társadalmi tudat, az ideológia elleplezi a társadalmi valóságot, illetve a mindig változó társadalmi formák csak eltörzítják/elleplezik az ember igazi természetét (208. old.).

Szerinte az, aki a kapitalizmuson, illetve általában az osztálytársadalmakon a valódi, a „természetnek” megfelelő állapotokat kéri számon, amelyeket a forradalommal akar helyreállítani, az nem is marxista, hanem rousseau-iánus. Ezek szerint rousseau-iánus az egész egykori marxista szociáldemokrácia – és általában véve a hagyományos „baloldal”. Hiszen mit állítottak hagyományosan a baloldaliak? Az emberek jók, az „igazi” emberi természet jó – a kapitalizmus és minden osztálytársadalom viszont hazug és igazságtalan: elleplezi és lehazudja az emberiség való-

di, „tisztá” arcát, igazságtalan viszonyokat teremt és szentesít, amelyekben a társadalom javaiból éppen az igazi, a „nemesen emberi” lényegét reprezentáló (keményen dolgozó és becsületos) szegények vannak kizárva, az önző és élvezeteket habzsoló gazdagok viszont dúskálnak bennük.⁸

Marx viszont valami egészen mást mondott Tamás Gáspár Miklós szerint: *radikális historizmusa* fényében a kapitalizmus – a maga világot átalakító dinamizmusával, az emberek életviszonyait gyökeresen megváltoztató, felforgató erejével – nem elleplezi, hanem éppenséggel először *mutatja meg* illúzióktól mentesen az ember lényegét. Azt tudniillik, hogy Marx (a Tamás Gáspár Miklós által elképzelt Marx) szerint az embernek *nincs* a történelem során nagyjából változatlanul maradó természete (Tamás Gáspár Miklós szerint Marxnak – legalábbis a *Grundrisse* [1857–58] után – nincs antropológiája)⁹ – és mivel nincs, ezért semmiféle viszony, intézmény, társadalmi tudatforma, ideológia sem felelhet meg ennek a természetnek; ezt csak képviselőik állíthatják, hihetik róluk. A *Kommunista Kiáltvány* szerint a kapitalizmusban „minden, ami rendi és állandó: elpárolog”, a kizsákmányolásról lefoszlik minden szentimentális, patriarkális „máz”, és az emberek arra kényszerülnek, hogy józanul nézzenek szembe saját életviszonyaikkal.¹⁰ Ámde amikor a kapitalizmus és a kapitalizmusnak mint „emberi létállapotnak” megfelelő liberális politikafilozófia (amely a szubsztantív, „objektív” Jó eltűnéséből kiindulva az egyének preferenciáinak racionális egyeztetésében, a társadalmi szerződés intézményesítésében látja-láttatja a politikai közösség feladatát) a társadalmi állapotokat megfosztja a történelemfeletti „isteni világrend” szentesítő leplettől, akkor ezzel – eszmei értelemben – megássa a saját sírját is: mert ha semmi sem örök, akkor a kapitalizmus sem az, hanem megváltoztatható, meghaladható és megváltoztató... persze, még egyszer: nem valamilyen, az emberi természetből levezethető ideál, vagy valamilyen mesterségesen kiagyalt cél nevében, hanem a saját immanens ellentmondásainál fogva.

A kapitalizmusnak Marx és Tamás Gáspár Miklós szerint az alaptermészete ellentmondásos, mert a kapitalizmus létrejöttének és működésének „titka” a bér munka és a tőke közötti ellentét kialakulá-

XVIII. századi angolok és franciák példájára, »polgári társadalom« néven foglalja össze, a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni. [...] A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabotossággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszerűen ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak s azt végigharcolják. Mint ahogy azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanúgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásából, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok között előzőleg kialakult [vorherig] konfliktusból

megmagyarázni.” (Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM 13. köt. 6–7. old.)

4 ■ Andrew Levine: What is a Marxist today? In: Robert Ware – Kai Nielsen (eds.): *Analyzing Marxism: New essays on analytical Marxism*. The University of Calgary Press, Calgary, 1989. 52. old.

5 ■ Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. MEM, 3. köt. Kossuth, Bp., 1960. 38. old.

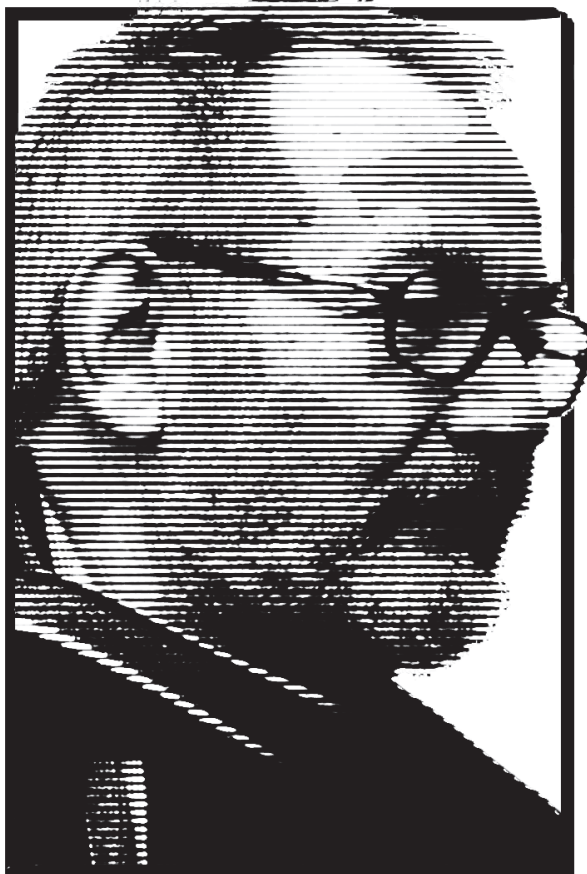
6 ■ Marcus Roberts: *Analytical Marxism. A Critique*. Verso, London, 1996. 183. old.

7 ■ Vö. „Accepting as I do that Marxian political philosophy ought not to be utopian” G. M. Tamas: *The uniqueness of Capitalism and the Normative Content of a Socialist Political Philosophy*. (Rough Draft). marxandphilosophy.org.uk/assets/files/tamas2008.doc, 3. old.

8 ■ Vö. G.M. Tamas: Telling the truth about class. „Thus there is an angelic view of the exploited (that of Rousseau, Karl Polá-

sa: a szabad, de tulajdon nélküli (proletár) munkaerő tömeges létrejötte. Ami történelmileg az angol mezőgazdaság kapitalista átalakítása során ment végbe – s Tamás Gáspár Miklós indokoltan hivatkozik itt Robert Brenner, angol marxista történész munkásságára, aki Gerald A. Cohen technológiai determinista marxista történelemértelmezésével vitázva igazolta, hogy a nagy történelmi formációváltások – konkrétan a kapitalizmus kialakulása – mozgatója az osztályharc alakulása, nem pedig a termelőerők fejlődése.

A kapitalizmusban az egyén szükségletei, önmegvalósítási törekvései és az egyén létezésének társadalmi feltételei (a társadalmi termelés szervezete) között radikális ellentmondás jön létre azért, hogy a korábbi – személyi, tehát mégiscsak minden körülmények között *emberi* – függési viszonyok helyett dologi függési viszonyok jönnek létre; az ember nem a másik embernek (a másik osztályba tartozó embernek), hanem a tőke személytelen, elidegenedett hatalmának van kiszolgáltatva. Ez az alapvető ellentét az egyén és a társadalom között azután úgy jelenik meg a modern társadalmakban, hogy az ember közösségi élete széthasad két, egymással ellentétes formára: a politikai és a civil társadalomra. A kétféle közösségi létforma alapvetően más elvek szerint szerveződik: a modern politikai közösségben állampolgárokként egyenlők vagyunk és racionálisan együttműködünk a közjó érdekében; a modern

gazdaságban/civil társadalomban – tehát a piacgazdaságban – viszont egyenlőtlenek vagyunk és egymással versengünk. A modern gazdaság működési elvei ellentétesek a modern politikáéival – s ezért a modern politikai közösség ugyan nem pusztán üres, jogi „díszlet” (ezt csak a vulgármarxisták állítják), de a benne megfogalmazódó törekvés, a szabad emberek racionális konszenzusán alapuló döntéshozatal mégsem

tud megvalósulni. A leginkább megreformált, leghumánusabb és a legnagyobb anyagi bőségben élő kapitalista társadalomban sem. A kapitalizmus *természeténél fogva* a szabadsággal „terhes”, mert működéséhez hozzátartozik a munkaerő személyi szabadsága, és minden, ezt a szabadságot elvi alapon korlátozó intézménynek és az ezeket az intézményeket legitimáló hagyományoknak és mítoszoknak a felszámolása. Am „megszülni”, valóra váltani nem tudja ezt a szabadságot, mert működéséhez hozzátartozik a munkaerő kiszolgáltatottsága is.

Ezt veszi észre Marx, amikor *A hegeli jogfilozófia bírálatától* tovább lép a *Viták a falopási törvényről* álláspontja felé: az állam – a racionális állam – univerzalizmusával szemben az erdők tulajdonosai a *partikularitást* képviselik a tartományi gyűlés (*Landtag*) vitáiban, s ami-

kor az állam a maga törvényhozási, végrehajtási és erőszakapparátusát az ő érdekeik szolgálatába állítja, akkor a maga eszméjét, küldetését árulja el.¹¹ A modern – racionális – állam eszméjének a megvaló-

nyi, E. P. Thompson), and there is a *demonic*, Marxian view... Human nature being tantamount to liberty, our true nature is the source of the liberty that is falsified and denied to us; hence the assumption that those enslaved are morally superior to the slavers. Rousseau's theory suggests that there is a separate culture and a separate morality inherent in the people; a culture and a morality that attracts the sympathy and the solidarity of all persons of good faith." http://www.gerlo.hu/kommunizmus-vita/tgm/telling_the_truth_about_class.pdf

9 ■ Norman Geras egy alapos – több mint száz idézetet tartalmazó – esszében mutatta ki ennek az elsősorban Althusser és köre által elterjesztett Marx-értelmezésnek a tarthatatlanságát, bizonyítva, hogy Marxnak volt egyfajta – munkássága során nagyjából változatlan – elképzelése az emberi természetről. (Norman Geras: *Marx and Human Nature. Refutation of a Legend*. Verso, London, 1983.) Tamás Gáspár Miklós az emberi termé-

szet, avagy lényeg elvetését illetően az Althusseréhez hasonló álláspontot vall, azonban történelmeképe és a marxizmus tudományos státusáról vallott nézetei teljesen eltérnek az övétől.

10 ■ Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*. In: Marx–Engels: *Válogatott művek*. Szikra, Bp., 1949. I. köt. 14. old.

11 ■ „A Landtag tehát *tökéletesen betöltötte rendeltetését*. Azt tette, amire *hivatva* van: egy meghatározott *különérdeket* képviselt és azt tekintette végső céljának. Hogy közben a jogot lábbal tiporta, az *egyszerű következménye feladatának*, mert az érdekek természete szerint vak, mértéktelen, egyoldalú, egyszerű törvénynélküli természeti ösztön, és vajon tud-e valami, aminek nincsen törvénye, törvényeket hozni?” Karl Marx: *Viták a falopási törvényről*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, I. köt. Kosuth, Bp., 1957. 146. old.

sítása tehát megköveteli a magántulajdonon alapuló civil társadalom radikális átalakítását. Marx ezzel elindul a kommunizmus eszméje felé, még ha annak explicit megfogalmazása a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* megírásáig várat is magára.¹²

S ugyanezt látja Tamás, amikor azt mondja:

„És hogy miért vagyok marxista? Mert nem hiszek abban, hogy pusztán az a tény, hogy az értékföllet elsajátítása nem fizikai kényszer útján, hanem a piacon, kvázi-önkéntes, szerződéses csereügylet alapján megy végbe, önmagában elég ahhoz, hogy a szabadság beteljesüléséről beszélhessünk.”¹³

Eme autentikusan marxi kiindulópontból hitelesen lehet azután kritizálni mind a reformista marxizmust, a szociáldemokráciát, mind a formális marxizmust, a kommunista mozgalmat. Ugyanis a szociáldemokrácia csak az elosztási viszonyokon akart – és tudott is némileg – változtatni, a bolsevizmus pedig csak a formális tulajdonviszonyokon. A tőke logikáján, munka és tulajdon szétválasztásán egyik sem tudott túllépni. Mind a szociáldemokrata típusú jóléti kapitalizmusban, mind a bolsevik típusú „szocializmusban” (amely TGM szerint tulajdonképpen államkapitalizmus volt) a termelés a felhalmozott társadalmi gazdagság kvantitatív növelését célozza, a munkaerőt ennek az elidegenedett és elidegenítő logikának rendeli alá, s a munkavállalókat éppen ezért csak a piac segítségével tudja egyesíteni a termelőeszközökkel és a fogyasztási javakkal. Az „igazi” marxizmust, a marxizmus eredeti emancipatív törekvéseit a marxizmus másfél százados történelme során TGM szerint csak kicsiny, perifériális csoportok, például a tanácskommunisták jelenítették meg. Következésképpen a kommunizmus eszménye nem „bukott meg”, hanem továbbra is aktuális.¹⁴

Am TGM marxista írásaiból nem világos az, hogy ha Marx eredeti programja megvalósítható, akkor miért nem valósult meg az elmúlt másfél évszázadban? Sőt miért nem történt még csak komoly kísérlet sem a megvalósítására? Eszmei, stratégiai tévedések, kontingens történelmi körülmények miatt? Ha igen, akkor mi a garanciája – vagy legalább esélye – annak, hogy a marxizmus, illetve a rajta alapuló emancipáló mozgalmak el tudják kerülni ezeket a jövőben? Ha pedig nem, akkor mit tegyünk? Ha el vagyunk kötelezve a marxizmus emancipatív céljainak és tudományos igényének, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy melyek a tőkés társadalom ama – empirikusan kimutatható – fejlődési tendenciái, amelyekről Marx a kommunizmus eljövételét várta.

Nagyjából azt mondhatjuk, hogy Marx három ilyen feltételezett tendenciára építette a kommunizmus megvalósulására vonatkozó reményét.

Az első az volt, hogy a kapitalizmus mint gazdasági rendszer egyre súlyosabb gazdasági válságokon megy át, az alulfogyasztási krízisek és a profitráta csökkenő tendenciája miatt. (A marxisták között heves viták

folytak és folynak arról, hogy melyik az „igazi” marxi kríziselmélet,¹⁵ és melyik vonatkozik a gazdasági válságokra.)¹⁶

A második az, hogy a kapitalizmusban a tőke koncentrálódik és centralizálódik, a kis cégek és a kistőkések tönkremennek, vállalataikat magukba olvasztják a nagyvállalatok, egyre nagyobb termelőegységek jönnek létre – a technikai fejlődéssel, a tudománynak a termelésbe való bevonásával pedig olyan termelőeszközök, amelyek csak valamilyen kooperatív, közösségi módon alkalmazhatók. Ilyen módon a gazdaság egyre kevésbé irányítható racionálisan az egyes tőketulajdonosok által, viszont egyre inkább alkalmassá válik arra, hogy valamilyen, pontosan meg nem határozott, a társadalom egészének érdekeit szem előtt tartó gazdaságirányítás racionálisan megtervezzék.¹⁷ Ez a termelés társadalmosulása és a magánelsajátítás közötti ellentmondás – és Marx szerint ez, nem pedig a tőke és a munka ellentéte, az osztályharc az, ami a kommunizmusba vezető fejlődés igazi motorja.¹⁸

A harmadik az, hogy a bérből élők osztálya (a proletariátus) a társadalomnak egyre nagyobb hányadát alkotja (mert a szabad verseny viszonyai között a kistőkések, kispolgárok és parasztok tönkremennek és lecsúsznak a proletariátusba), s ez egyzersmind egy kultúrájában, tudatosságában és életszínvonalában egyre inkább homogenizálódó osztály. Ez az egyre gyarapodó társadalmi csoport egyrészt mind kevésbé részesül a társadalom növekvő gazdagságának áldásából, elnyomorodik, legalábbis relatíve, másrészt egyre hatékonyabban tudja érvényesíteni érdekeit, mivel a modern termelés gépezete egyre fegyelmeltebbé, tudatosabbá és képzetesebbé teszi a munkásokat. E két tendencia között Marx nem látott ellentmondást, mert a romló társadalmi helyzet elsősorban a munkanélküliekre, a növekvő érdekérvényesítő képesség

12 ■ R. N. Berki: Through and through Hegel: Marx's road to communism. *Political Studies*, 38 (1990), 4. szám, 654–671. old.

13 ■ Tamás Gáspár Miklós: Mi a filozófiai botrány? (Mink András és Neményi László interjúja). *Beszélő*, 13 (2008), 11. szám, 14. old. (Kiemelés tőlem – Sz. M.)

14 ■ „Trotz oder gerade wegen des Scheiterns der Oktoberrevolution und ihrer Nachfolger bleibt die Frage des Kommunismus bestehen.” (234. old.)

15 ■ L. erről Simon Clarke munkáját, amely tisztázza, hogy Marx és Engels kríziselmélete ugyan leginkább az alulfogyasztási elmélet volt – de az alulfogyasztás és a belőle következő válságok csak felszíni megnyilvánulásai a tőkés felhalmozás alapvető ellentmondásának: annak, hogy a kapitalizmus a javak termelését alárendeli az értékföllet bővített újratermelésének. (Simon Clarke: *Marx's theory of crisis*. St. Martin's Press. London, 1994.)

16 ■ A jelenlegi – 2008-ban kezdődött – gazdasági válság okait illetően a vita ismét fellobbant a marxista közgazdászok között: David Harvey a túltermelési-alulfogyasztási, Andrew Kliman a csökkenő profitráta „tábor” legismertebb képviselője.

17 ■ Karl Marx: *A tőke* I. köt. (Karl Marx és Friedrich Engels *Művei*, 23. köt.) Bp., 1967. 583–588. és 711–712. old.

18 ■ Vö. „For Marx, centralization and not »the class struggle« – is the fundamental reason why capitalism leads to communism”. David Ramsay Steele: *From Marx to Mises. Post-Capitalist Society and the challenge of economic calculation*. Open Court, La Salle, 1992. 272. old. (Kiemelés az eredetiben.)

viszont az éppen dolgozókra vonatkozik – a két csoport között állandó a fluktuáció.¹⁹

A kapitalisták egyre kevésbé tudják az egységesülő („társadalmasuló”) világgazdaságot irányítani, súlyosbodnak a működési zavarok, majd a fejlődés egy meghatározott jövőbeli pontján az egységes és tudatos történelmi szubjektummá vált, a tőkésosztállyal pedig alapvető érdekeinél fogva antagonisztikusan szemben álló proletariátus átveszi a gazdaság irányítását.

A marxisták is kénytelenek azonban elismerni, hogy a kapitalizmus fejlődésének eddigi tendenciái nem igazolták a marxi előrejelzést; legalábbis nem egyértelműen. Ami a proletariátus helyzetét illeti: Mészáros István, korunk egyik legnagyobb marxistája, Lukács György trónjának örököse is kénytelen elismerni, hogy a munkásosztály marxi felfogása nem vet számot azokkal a történelmi tendenciákkal, amelyek nem a munkásosztály egységesülése, hanem fragmentálódása irányába hatnak. Ugyanő elismeri azt is, hogy Marx tévesen vélte azt, hogy azok a gazdasági folyamatok (a modern bankrendszer kialakulása és a részvénytársaságok létrejötte), amelyek során a termelés mindinkább kikerül az egyes kapitalisták irányítása alól, valamilyen, a tőke logikájával mint olyannal ellentétes társadalmi racionalitás érvényesülése irányába mutatnának, és a tervezést, illetve a szocializmust alapoznák meg. David Ramsay Steele egyenesen azt állítja, hogy a marxi tőkekoncentrációs tézist szinte semmilyen empirikus bizonyíték nem támasztja alá: a nagyobb méret egy ponton túl valószínűleg *nem* előnyös a tőkés vállalatok számára.²⁰

Tehát – amint azt például Howard és King, a marxista közgazdaságtan történetének kiváló összefoglalói a marxizmusnak elkötelezett munkájukban el is ismerik – a bolsevizmus bukása után hiábavaló lenne a „klasszikus” marxizmushoz visszatérni, hiszen sem a kommunizmus objektív alapjai nem lelhetők fel a

termelési folyamatban, sem az a társadalmi-történelmi szubjektum nem létezik a mai tőkés gazdaságban, amely megvalósíthatná ezt a víziót.²¹ Legalábbis *kérdés*, fog-e valaha létezni?

Továbbmenve: a marginalisták és a neoricardiánusok kritikája megdöntötte Marx munkaérték-elméletének *legalábbis* azt a változatát, amely szerint a tőkejavak (a gépek, a nyersanyag) egyáltalán nem teremtenek értéket, és a tőkésök profita teljes egészében a munkások meg nem fizetett többletmunkájából származik. (Ettől még természetesen lehet a munkaérték-elméletnek valamilyen általánosabb társadalomfilozófiai mondanivalója.) Ebből azonban az következik, hogy a tőkésök és munkások együttműködése a termelésben nem „nullaösszegű játszma”: a tőke és a munka egyaránt hozzájárul a megtermelt értékhez, s a termelés növelése közös érdekük. Ettől még lehetnek helyesek az etikai szocialisták érvei arról, hogy igazságtalan, ha egyesek rendelkeznek tőkejavakkal, mások pedig nem, és helyes lehet az a sraffai álláspont is, hogy a munkásosztály *általában* kevesebbet kap a társadalmi többlettermékből, mint amennyivel hozzájárul a létrehozásához – hiszen a társadalmi többlettermék elosztását a munkásoknak hátrányos tulajdon- és hatalmi viszonyok határozzák meg.²² Továbbra is mondhatjuk tehát, hogy ha nem is *minden elképzelhető* kapitalizmus, de a ténylegesen létező kapitalizmus kizsákmányolja a munkavállalókat; de azt *nem* mondhatjuk, hogy a munkaadók és a munkavállalók, a tőke és a munka között olyan konfliktus lenne, amelyet csak a rendszer forradalmi megdöntése oldhatna fel.

A szigorú értelemben vett munkaérték-elmélet cáfolata egy további súlyos következménnyel jár a marxizmusra nézve: ha nemcsak az élőmunka, hanem a többi termelési tényező is értékteremtő, akkor megdőlni a csökkenő profitráta törvénye, amely azon a feltevésen alapszik, hogy a kapitalizmus technológiai fejlődése során a tőketulajdonosok az ösztőke egyre nagyobb hányadát ruházzák be az állótőkébe, s egyre kisebbet a változótőkébe, a munkabérekbe, tehát egyre csökken a valóban értékteremtő hányad részesedése a tőkebefektetésekben – s ezáltal csökkenni fog a profitráta is. Ha a csökkenő profitráta törvényét feladjuk, akkor marad nekünk az alulfogyasztási krízis. Azonban az alulfogyasztási válságokat elvileg legalábbis mindig enyhíthetik a keynesiánus típusú (a felhalmozás ütemét lassító és fizetőképes keresletet teremtő) reformok. (Ezt a XX. századi marxista közgazdaságtan olyan meghatározó figurája, mint Paul M. Sweezy is elismerte.)²³

Az anakronisztikus-irracionális elemektől így megtisztított marxista (vagy inkább posztkeynesiánus?)²⁴ közgazdaságtan nem támasztja alá többé a forradalom történelmi szükségszerűségét, habár – a piac önszabályozó képességét dicsőítő és ennek alapján harmonikus növekedést váró neoklasszikus közgazdaságtannal ellentétben – a *rendszer lényegéből következő* konfliktusokat és kríziseket jósol.²⁵

19 ■ Giovanni Arrighi: Marxist century, American century: The making and re-making of the World Labour Movement. *New Left Review*, 1990. jan-febr. 114–175. old.

20 ■ Steele: From Marx to Mises... 272–280. old. Mindazonáltal óvatossá kell lennünk, mielőtt kategorikusan elvetjük Marxnak a termelés társadalmasulásáról szóló tézisét, mert Marx a termelés társadalmasulásán nem kizárólag a tőkekoncentrációt értette – hanem más trendeket is. Paul Adler amerikai menedzsment-teoretikus kutatásai szerint például napjainkban maga a termelési folyamat fejlődik a Marx által megjövendölt irányban: vagyis egyre több és több egyén és csoport egyre „sűrűbb” szálakkal összefonódó munkáját követeli meg. L. erről: Paul S. Adler: Marx and Organization Studies Today. <http://www-bcf.usc.edu/~padler/research/Classics-Adler-Marx-1.pdf>

21 ■ M. C. Howard – J. E. King: *A history of marxian economics* I-II. Vol. II. Princeton University Press, Princeton, 1992. 380. old.

22 ■ Pradeep Bandyopadhyay: Value and Post-Sraffa Marxian Analysis. *Science & Society* 48 (Winter, 1984/1985), 4. szám, 433–448. old.

23 ■ Paul M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*. London, 1946. Chapter XII/4: Must Underconsumption Triumph?

24 ■ L. Steve M. Keen koncepcióját arról, hogy a marxi és a keynesi kapitalizmuskritika racionális elemei egybeesnek: *A Marx for Post Keynesians*. <http://digamo.free.fr/keenmpk.pdf>

25 ■ Steve. M. Keen: Use-value, exchange-value, and the demise of Marx's Labour Theory of Value. http://keenomics.s3.amazonaws.com/debtdeflation_media/papers/Jhet_use.PDF

Az „eredeti” marxista tézis tehát, amely szerint a kommunista perspektívát az teszi történelmileg szükségesszerűvé, hogy a kapitalizmust a tőkekonzentráció, a gazdasági válságok és a kibékíthetetlen tőkés-bérmunkás ellentét viszi sírba, valószínűleg tévedés. Ám ez nem szegi kedvét a mai marxistáknak: mai világunkban újabb és újabb trendeket keresnek, amelyek szerintük a kommunizmus irányába mutatnak. Ahogy a politikai spektrum másik szélén a libertariánusok az államról, ugyanúgy a marxisták a tőkéről hiszik, hogy az emberiség összes problémájának az oka.

Baj persze van elég a világban, a bajok pedig nyilvánvalóan összefüggenek a „rendszerrel” – és innen már csak egy aprócska lépés levonni a következtetést: egy *más* elvek alapján működő rendszer – a szocializmus, amely nem a profitabilitás elvére épül – nyilván meg fogja oldani a problémákat.

Az első ilyen, a marxisták által előszeretettel elemzett trend az egyenlőtlen fejlődés. A marxizmusnak korunkban talán legtermékenyebben fejlődő ága a függőségelmélet. A függőségelméleti marxisták azt állítják, hogy a globalizálódó kapitalizmus fejlődési egyenlőtlenséget teremt az egyes társadalmak között – a gazdagok egyre gazdagabbak, a szegények egyre szegényebbek lesznek, az egyenlőtlenség pedig egyre fokozódó társadalmi feszültségeket és konfliktusokat generál (amelyeknek csak a leglátványosabb megjelenési formája az iszlám fundamentalizmus), és a kapitalizmus – *még ha* valóban a leggyorsabb gazdasági növekedést garantáló társadalmi rendszer lenne is – végül *ebbe* fog belepusztulni. Majd a szocializmus viszont...

A második a környezetpusztítás. A „zöld” marxisták (köztük a korábban a lukácsi „humanista” marxizmus prófétájának számító, ámde a Chavez-féle venezuelai „szocializmus” ideológiai megalapozásának szánt legutóbbi könyvében immár „bezöldült” Mészáros István²⁶) azt állítják, hogy *még ha* a kapitalizmus a gazdasági növekedés leghatékonyabb eszköze volna is, belső természeténél fogva képtelen rá, hogy az ökológiai szempontokat a profitmotívum elé helyezze, hogy megállítsa az önmagát bővítő termelés és fogyasztás démoni spirálját – s ezzel tönkreteszi a bioszférát és kimeríti a Föld erőforrásait. Majd a szocializmus viszont...

A harmadik az információnak és a termelés „szellemi” dimenziójának, a tudásnak és a kreativitásnak a felértékelődése a modern gazdaságban. A kibermarxisták szerint az információ olyan áru, amelynek a magántulajdon és a piaci verseny törvényei szerinti felhasználása társadalmilag irracionális: az információk és a számítógépes programok tulajdonosai tulajdonjoguk érvényesítésével akadályozzák, hogy a társadalmilag hasznos tudás összegződve szabadon legyen a gazdaságban. Az oktatás és kutatás, az emberek szellemi képességeinek kifejlesztése azonban olyan „húzóágazat”, amelybe a rövid távú profitokra (és a szakképzetlen olcsó munkaerő kizsákmányolására) orientált kapitalizmus túl kevés erőforrást fektet

be. (Szép példája a konzisztenciának az, hogy napjainkban a marxisták *egyszerre* vádolják a kapitalizmust azzal, hogy *túl lassan* fejleszti a technológiát, mert inkább az olcsó munkaerőt zsákmányolja ki, és azzal, hogy *túl gyorsan*, ami strukturális-technológiai munkanélküliséget idéz elő – fokozva ezzel a munkaerő kiszolgáltatottságát és a kizsákmányolást.) Majd a szocializmus viszont...

A mai marxista kapitalizmuskritikák mindegyike egyrészt megragadja a jelenkori világtrend egyik fontos és aggasztó trendjét, másrészt pedig a marxi életmű valamelyik vonulatához kapcsolódik. Az egyenlőtlen fejlődés trendjét, azt, hogy a tőkés centrumországokhoz, Nyugat-Európához és Amerikához képest megkésve modernizálódó országok nem tudják végigjárni a tőkés fejlődés klasszikus útját, Marx megejtette élete utolsó éveiben, elsősorban a Zsuzulics-fogalmazványokban. Ám ezekre a sejtésekre nem lehet – ahogyan némelyek megpróbálták – valamiféle „kései Marxot”, komplett rendszert alapozni. Ami az ökológiai szempontokat illeti: a város és a vidék természetellenes viszonya a kapitalizmusban, a termőföld és az ember közötti természetes anyagcsereciklus megzavarása, valamint a racionális talajgazdálkodás és a földmagántulajdon összeegyeztethetlensége szerves részei Marx kapitalizmuskritikájának – akkor is, ha nem tagadható, hogy Marx is magáévá tette a XIX. századi kultúra produktivista, a természetben „uralkodni akaró” attitűdjét. A tudomány közvetlen termelőerővé válásának, az automatizációnak a tőke logikájával, az absztrakt munkaidő-mérce mindenhatóságával való összeférhetlenségét pedig a *Grundrisse* több híres passzusa tanítja.

26 ■ István Mészáros – John Bellamy Foster: *The Challenge and Burden of Historical Time. Socialism for the 21st Century*. Monthly Review Press, New York, 2008.

27 ■ Wahrheit und Klasse – noch einmal betrachtet, 126. old.

28 ■ G. M. Tamás: The uniqueness, 9. old.: „Still, the survival of Marxist theory in the absence of a revolutionary movement is not only a crazy accident of intellectual history. [...] We do not know whether capitalism has a limit in historical time, but its limits are visible in the theory that, by cognitively transcending it, is itself a constituted and constituting limit. This limit is not moral in the sense of revulsion for injustice and decay. But it is moral in the sense of tireless questioning of the intellectual foundations of a society that is unable to know itself.” (Kiemelés tőlem – Sz. M.)

29 ■ R. Hudelson: *Marxism and philosophy in the twentieth century. A defense of Vulgar Marxism*. Praeger, New York – London, 1990. 115–119. old.

30 ■ L. Terrell Carver: *Marx & Engels: The intellectual relationship*. Indiana University Press, Bloomington, 1983..

31 ■ L. Hudelson: *Marxism*, 50. old.: „The positivist critique viewed Marxism as defective science. The humanist reply was that Marxism was not defective science because it was not science at all. Rather, the humanists understood Marxism as emancipatory social theory.”

32 ■ Erre tesznek kísérletet napjainkban Kai Nielsen kanadai filozófus előadásai, I. *Toward an Emancipatory Social Science*. https://phil.ucalgary.ca/manageprofile/sites/phil.ucalgary.ca/manageprofile/files/unitis/publications/1-5483261/Toward_an_Emanicipatory_Social_Science

33 ■ A legjobb könyv a kalkulációs vitáról David Ramsay Steele már többször idézett munkája.

34 ■ Tamás: Mi a filozófiai botrány?, 5. old.

Egyáltalán nem világos, hogy Tamás Gáspár Miklós az „eredeti” marxi prognózisnak ezen marxista „pótnarratívái” közül melyikkel rokonszenvez. Bár utal az ökológiai katasztrófa esélyére, egyik „forgatókönyvet” sem fejt ki és támasztja alá empirikus érvekkel. Azt állítja, hogy a marxizmus alapvetően a tőkés társadalom elmélete, amelynek maradó racionális magva az osztályelemzés – szemben a korábbi, a prekapitalista társadalmakkal, amelyekben Tamás szerint nincsenek igazi osztályok, hanem inkább „kasztok”: az osztály és a weberi értelemben vett hatalmi, illetve presztízscsoportok keverékei.

Ami nem világos, hogy – ha elvetjük a kizsákmányolás klasszikus marxista definícióját, a klasszikus marxizmus válságelméletét és a magánelsajátítás és a termelés társadalmassulása közötti ellentmondást – amelyeket pedig Tamás Gáspár Miklós nem vet ugyan el, de nem is próbál meg védelmezni – az osztályanalízisből *hogyan* következik az antikapitalista történelmi perspektíva, a forradalmi imperatívusz és a forradalmi stratégia? Hacsak nem akarjuk azt állítani, hogy a marxizmus egy alapvetően *normatív* politikai filozófia: nem azzal foglalkozik, hogy mi lesz, hanem azzal, hogy minek *kellene* lennie – de ezt a lehetőséget Tamás Gáspár Miklós elveti. Sajnos elutasítja, hogy az episztemológiai kérdéseket a történelemfilozófiaiaktól elkülönítve megvizsgáljuk (126. old.),²⁷ mintha a kapitalizmus meghaladhatóságának elvi lehetősége magából a kritikai elméletből, a marxizmusnak a létezéséből fakadna, abból, hogy a marxizmus azzal, hogy megkérdőjelezve ennek a társadalomnak az önmagáról kialakított tudatát, tudását, szüntelenül rákérdez ennek a társadalomnak az alapjaira – s ezzel egyben „felvillantja” történelmi korlátozottságát.²⁸

Ez azonban összeegyeztethetetlen magának Marxnak az önképével, aki *nem* filozófusnak, hanem tudósnek, közgazdásznak gondolta magát, s tudományosmánya alapvetően *empirikus* volt. Habár terminológiája sokszor hegelianus volt, s módszerében is – valamilyen homályos, általa soha egyértelműen nem tisztázott értelemben – elkötelezettje volt a hegeli dialektikának, a hegeli tudományfelfogást, azt a felfogást, amely szerint az empirikus individuumokra vonatkozó ismereteinket végső soron valamilyen konceptuális, filozófiai tudásból kell levezetnünk és igazolnunk – Marx már fiatalkori írásaiban gúnynyal kritizálta.²⁹ Az, hogy a marxizmus nem empirikus tudomány, hanem valamiféle, a tudományos megismerést a specifikusan filozófiai tudás, a dialektikus materializmus rendszere és módszere segítségével alakító-orientáló átfogó világnézet lenne, nem Marx, hanem Engels találmánya.³⁰ Ezt a fajta marxista „világnézetet” Engels a maga megkérdőjelezhetetlen tekintélyével Marx halála után kényszerítette rá a marxista munkásmozgalomra. Utána Lukács György *Történelem és osztálytudatának* hatalmas hatása alatt a filozófia és az empirikus társadalomtudomány viszonyának ez a „marxista” felfogása határozta meg – más tartalommal, de ugyanazokkal a módszertani követ-

kezményekkel – a nyugati marxizmus fejlődését is, miközben Plehanov és Lenin közvetítésével tovább élt a szovjet és a kelet-európai „hivatalos” marxizmusban is.³¹

Tamás Gáspár Miklóstól persze távol áll a dialektikus materializmus éppúgy, mint a marxista tudományosság filozófiai, „ezoterikus” megalapozásának későbbi kísérletei – azonban nem ismeri el, hogy a marxizmus empirikusan igazolható társadalomtudományi tételekből állna, mi több, az analitikus marxizmus kísérletét, amely az empirikus társadalomtudományok módszerével akarta rekonstruálni a marxizmust, kifejezetten elutasítja: rámutatva arra, hogy az analitikus marxizmus képviselői általában elvetették a marxi tételeket, s mára lényegében egalitárius liberálisok lettek. Természetesen a marxisták kidolgozhatnának egy új társadalomtudományi módszert, olyan episztemológiát, amely elkerüli mind a „rég” marxizmus spekulatív, empirikusan igazolhatatlan nagy konceptuális sémáinak alkalmazását, mind az analitikus marxizmus „szűk”, szigorú empirizmusát (főként a metodológiai individualizmust).³² Tamás ilyesmivel nem próbálkozik, és nem ad számot arról, milyen módon ismeri meg a marxizmus a társadalmat, s mennyi igaz a marxi tételekből.

Akár igazak, akár hamisak azonban az „eredeti” marxi előrejelzések, vagy azok a fentebb felvázolt „pót”-prognózisok, amelyeknek az alapján a marxisták *ma* várják a kapitalizmus végső válságát, valóságos forradalmi cselekvést, mozgalmat ezek az elemzések csak akkor orientálhatnak, ha nemcsak leleplezik, kritizálják a mai világrendet – hanem hiteles és meggyőző *alternatívát* is kínálnak vele szemben. Önmagában ugyanis az, hogy a piacgazdaság profitorientált logikájának érvényesülése a hosszú távú, közös és pénzben nem mindig megfogalmazható emberi érdekek rovására különféle katasztrófák felé hajtja az emberiséget, csak akkor lehet meggyőző érv a szocializmus mellett, ha bízhatunk abban, hogy a szocializmusbeli gazdasági döntéshozatali mechanizmusok *jobban* figyelembe fogják venni ezeket a gazdaságosságon kívüli szempontokat anélkül, hogy ez elfogadhatatlannul alacsony gazdasági hatékonyságot eredményezzen.

Ludvig von Mises, Hayek és az osztrák közgazdasági iskola ugyanis a 30-as évek szocialista kalkulációs vitájában meggyőzően érvelt amellett, hogy a szocializmusban az erőforrások racionális allokációja – a gazdaságra vonatkozó információk és tudás összegyűjtésének és feldolgozásának a lehetetlensége miatt – megvalósíthatatlan, ezért a szocializmus szükségzerűen pazarolná a társadalom erőforrásait.³³ Márpedig ha igazuk van, akkor a szocializmus csak kevésbé hatékony gazdasági rendszer lehet a kapitalizmusnál – s ez *akkor is* megfosztja realitásától, ha a – régi vagy a mai – marxisták kapitalizmuskritikái helyesek. Az emberiség erőforrásai – amint azt Tamás Gáspár Miklós is egyértelműen elismeri – ugyanis szűkösek,³⁴ az emberiség nagyobb részének az alapvető szükségletei kielégítetlenek. Az emberiség tehát belátható

A TARTALOMBÓL

Női életvilágok

Tóth Zoltán:

I. Tóth Zoltán társadalomszemlélete

Benda Judit:

A csendes háttér. Nők munkalehetőségei a középkori Budán

Ogilvie, Sheilagh – Küpker, Markus – Maegraith, Janine:

A nők és a házimunka anyagi kultúrája a kora újkori Würtembergben: a wildbergi inventáriumok tanulságai

Granasztói Olga:

A szépnem hazaszeretete, avagy hogyan mentette meg két nő Magyarországot 1722-ben

Dömötör Ildikó:

Magyarország egy angol úri hölgy szemszögéből – Julia Pardoe útleírása 1839–40-ból

Farkas Gyöngyi:

Irén szerint a világ. Egy szatmári parasztasszony története

Gál Etelka:

A nő mint munkaerő Derzstomajon

A KORALL Szerkesztőségének

2015. évi tematikus számai:

59. *Áldozatnarratívák (megjelent)*

60. *Női szerepek*

61. *Vállalattörténet*

62. *Nemzeti tudomány*

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2015-ös évfolyamra várjuk az előfizetéseket.

Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: **Korall Társadalomtörténeti Egyesület**

időn belül nem fogadhat el olyan társadalmi rendszert, amely az erőforrásokat a kapitalizmusénál sokkal alacsonyabb hatékonysággal használja fel – még akkor sem, ha esetleg ez az elképzelt társadalmi rendszer valamilyen más – morális, ökológiai vagy egyéb szempontból – vonzó lenne.

Tamás Gáspár Miklós azonban *elvileg* utasítja el egy ilyen alternatíva megfogalmazását és védelmezését. Nyilván nem ért egyet azokkal, akik a piac és a pénz tartós fennmaradását akarják integrálni a szocializmus modelljébe, hiszen a piaci szocializmusban megmaradnak a kapitalizmusnak azok a jellemzői – a termelésnek a nyereségesség szempontjához igazítása, a termelők és fogyasztók piaci eszközökkel való egyesítése a termelőeszközökkel és a fogyasztási javakkal, amelyeket – Marxszal együtt – a kapitalizmus alapvető meghatározottságának és alapvető bajának tart. Azokkal pedig, akik a piacot egy hatékonyabbá tett, a modern informatika eredményeit felhasználó központi tervezéssel akarják felváltani,³⁵ vagy valamilyen harmadik, alternatív gazdaságkoordináló modellt keresnek,³⁶ Tamás Gáspár Miklós egyáltalán nem is foglalkozik.

Így aztán Tamás írásaiból nem világos, hogy a marxizmus – amely egyébként *akkor is* lejáratódott eszmé lenne, ha Marx összes tudományos állítása igaz volna – hogyan nyújthatna valódi, mozgósító erejű programot a mai világban. De világos, hogy betöltheti *azt* a szerepet, amelyet TGM szán neki: őrizni az „arkhimédeszi pontot”,³⁷ fenntartani legalább az elméletben a kapitalizmussal szembeni kritikai nézőpontot.

Csak tudatlan és elfogult emberek tagadhatják Marx hatalmas tudását, kitűnő elemzőképességét és nemes, humanista intencióit. S valószínűleg helyesen látta meg a kapitalizmus bizonyos ellentmondásait. Mai követői azonban megszívelhetnék a Mester egy fontos tanítását: „Másképp ha a társadalomban, úgy, ahogy van, burkoltan nem találunk meg egy osztály nélküli társadalom anyagi termelési feltételeit és ezeknek megfelelő érintkezési viszonyait, akkor minden robbantási kísérlet donquijoteség volna.”³⁸ □

35 ■ A legfontosabb – az osztrák iskola közgazdászai által is figyelemmel kísért - kísérlet erre egy skót informatikus-közgazdász szerzőpáros: Allin Cottrell és William P. Cockshott munkássága. Cikkeik és könyvük (*Towards a New Socialism*) a www.gn.apc.org/reality weboldalon olvashatók.

36 ■ Azok a szocialisták, illetve marxisták, akik a „piaci szocializmust” és a központi tervezést egyaránt elutasítják, rendszerint valamiféle „tárgyalásos gazdaságkoordinációt” („negotiated coordination”) képzelnek el, ahol a cserék a fogyasztók, illetve a termelők különböző csoportjai közötti tanácskozás, alkufolyamatok révén mennek végbe. A legfontosabb ilyen modell az Albert-Hahnel-féle „részvételi tervezés” („participatory planning”). L. <http://www.walkingbutterfly.com/wp-content/uploads/2011/01/participatory-planning-michael-albert-robin-hahnel.pdf>

37 ■ Tamás: *The uniqueness*, 9. old.

38 ■ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai*. (Grundrisse). Első rész (Karl Marx és Friedrich Engels Művei 46/1. köt.). Kossuth, Bp., 1984. 76. old.